

RADNIČKI VS. GRAĐANSKI ŽENSKI POKRET U SRBIJI I JUGOSLAVIJI 1910–1940.¹

Apstrakt: U tekstu koji sledi analiziramo šta se podrazumevalo pod „ženskim pitanjem“ pred Prvi svetski rat, odnosno u periodu između dva rata. Pokušavamo da odgovorimo na pitanja: koje su sličnosti, a koje razlike između evropskih i srpskih/jugoslovenskih aktivistkinja? Kako je uticala politička situacija u Srbiji pred Prvi svetski rat, odnosno, politička klima između dva rata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji na ženski pokret uopšte? Šta je značilo cepanje radničkog pokreta na socijalističko i komunističko krilo za pripadnice ovih struja? Kakve posledice su imale Obznana (1920) i Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (1921) na delovanje KPJ i njegovog ženskog članstva? Šta je značila Peta zemaljska konferencija KPJ (1940) za ženski pokret?

Ključne reči: Ženski pokret, radnički pokret i ženska jednakost, Kraljevina Srbija/SHS (Jugoslavija), žensko pitanje.

Prvi talas ili klasični ženski pokret 19. i ranog 20. veka

Šta je feminizam? I da li ga je bilo i pre nego što je pojam u kasnom 19. veku nastao? Prema nemačkoj istoričarki Gizeli Bok (Gisela Bock), ukoliko se pod feminizmom podrazumeva, kao što je to danas uobičajeno u zemljama engleskog govornog područja, javni ili privatni krik protiv podređenog položaja žena, onda on postoji oduvek. Ukoliko se pak pod feminizmom podrazumeva socijalni pokret žena sa feminističkim pogledom na svet, onda je on specifična pojava 19. 20. (i 21.) veka (Bok 2005, 403). Bok smatra da je do 18. veka bilo

* svetlana.s@arhivyu.rs

1 Kao granične godine uzete su 1910. – godina osnivanja Sekretarijata žena socijaldemokrata i održavanja Prvog glavnog skupa Srpskog narodnog ženskog saveza, i 1940. – godina održavanja redovne Godišnje skupštine Ženskog pokreta u Beogradu i prestanka njegovog rada (19. januara). Juna 1940. godine vlast je zabranila održavanje vanredne skupštine Alijanse ženskih pokreta (u organizaciji Ženskog pokreta iz Novog Sada).

brojnih “feminističkih glasova”, ali to nije bila prava tradicija, jer nije bilo predanja u okviru kog bi se kasniji ženski glasovi mogli nadovezati na one ranije. Razlog za to je bio u opštoj isključenosti žena iz obrazovanja i njegovih institucija, iz sveta znanja i biblioteka, kao i u tome da ženski glasovi nisu nalazili trajnog odjeka kod učenih muškaraca koji su imali prevlast u intelektualnoj tradiciji Evrope (Bok 2005, 404).

Istoričarka Karen Ofen (Karen Offen) definiše feminizam kao sveobuhvatni kritički odgovor na svesno i sistematsko potčinjavanje žena kao grupe od strane muškaraca kao grupe u datom kulturnom kontekstu. Od sredine 19. veka istorija feminizma je na kompleksne načine bila povezana sa istorijom liberalizma, nacionalizma i socijalizma, ali i sa drugim –izmima epohe, kao i sa pojavom nacionalnih država, političkih partija, dobrotvornih i radničkih društava (Offen 2000, 20).

Uobičajeno je da se feministički pokret deli na tri talasa.² Prvi talas ili klasični ženski pokret 19. i ranog (prve polovine) 20. veka težio je fundamentalnoj promeni rodnihi odnosa, to jest poboljšanju položaja žena u ekonomskom, društvenom, političkom i kulturnom pogledu, kako u odnosu na njihovu tadašnju situaciju, tako i u odnosu na muškarce. Njegov cilj nije bilo izjednačavanje uloga niti zamena uloga već oslobađanje od biološkim polom uslovljene potčinjenosti. Klasični ženski pokret je isticao individualnost u smislu postajanja subjektom, odnosno u smislu autonomije. Tražio je dostojanstvo i slobodu za žene, često i za muškarce, i to nezavisno od toga da li su oni inače, čak i u metaistorijskom pogledu, “jednaki” ili “različiti”. Tačka napada nije bilo rađanje dece i materinstvo, već podređenost majki očevima. Pokret se deciderano okrenuo protiv teškog rada u kući i rasipanja snage, ali nije paušalno odbio podelu poslova na muške i ženske. Klasični ženski pokret je, prema Bok, bio socijalni pokret, jer je žensko pitanje razumevao kao socijalno pitanje i jer je kao i drugi društveni pokreti toga vremena bio organizovan u formi “pokreta” (Bok 2005, 200–201).

Krajem 19. veka, većina ženskih građanskih pokreta insistirala je na nezavisnosti od političkih partija, ali se uglavnom osećala bliska liberalizmu. Što je radnički pokret bio jači i revolucionarniji oštrije se distancirao od ženskog pokreta. Klara Cetkin (Clara Zetkin) isticala je na primer da ženski socijalistički pokret uopšte nije ženski pokret, to jest da se ne bori za prava “građanskih” žena, koje su smatrane za klasnog neprijatelja, već za proleterijat. Žensko pitanje bio je “sporedni zadatak” (Bok 2005, 192; opširnije vidi Stefanović 2018a, 43–61).

2 Drugi talas ili novi ženski pokret nastupio je krajem šezdesetih godina 20. veka. Ključno je da se do tada feminizam svodio isključivo na praksu, odnosno feminizam nije imao svoju sopstvenu teoriju. Njegova teorijska opravdanja su od 19. veka gravitirala između liberalne teorije i socijalističkih doktrina, ne iscrpljujući se ni u jednoj od njih (Zaharijević 2012, 398–399). Feministkinje trećeg talasa zalažu se za sklapanje koalicija zasnovanih na “inkluzivnom afinitetu” umesto na isključujućem identitetu, odnosno za takvu političku formu koja će uspeti da udruži različite ljude oko jedne ideje, političkog programa, do njene/njegove realizacije (Zaharijević 2012, 415).

Radnički i građanski ženski pokret u Srbiji u godinama pred Prvi svetski rat

Među pripadnicima Ujedinjene omladine srpske (osn. 1866) raspravljalo se, pored toga da li žene mogu da budu ravnopravni članovi ovog patriotskog udruženja, o tome kako žene mogu da doprinesu ostvarenju nacionalnog ujedinjenja. Članica "Omladine" i borkinja za oslobođenje žena od očinske (roditeljske) i muževljeve vlasti, Draga Dejanović (1840–1871), stavljala je znak jednakosti između oslobođenja naroda i oslobođenja žena. Prema njenom mišljenju, zadaća žena bila je da vaspitava buduće generacije u nacionalnom duhu, čuva narodnu tradiciju i običaje i rađa. To znači da je majčinstvo, po njenom mišljenju, spadalo u sferu javnog/političkog, a ne privatnog. Dejanović se zalagala za emancipaciju žene u ravnopravnog člana nacije, kao i za to da vernost naciji, a ne pol bude preduslov učešća u javnom životu. U nacionalne dužnosti žena ubrajala se nega ranjenika u ratu (da pruže logističku podršku vojsci), društveno-dobrotvorni rad u miru (osnivanje vrtića, škola, bolnica, staračkih domova, domova za ratne invalide, sakupljanje finansijske pomoći za ugrožene od prirodnih i drugih katastrofa, siromašne i slično), ali i vršenje nacionalne propagande i očuvanje sećanja na poginule u ime nacije.³ Žene-borci su tokom ratova vođenih u periodu između 1876. i 1918. godine bile tolerisane u redovima srpske vojske, ali država nikada nije pokušala da masovno mobiliše žene. Na rat se gledalo kao na *muški posao*. Primetno je da su ženska društva slavila herojske podvige svojih članica (prilikom osnivanja bolnica, nege ratnika, sakupljanja novca za sanitetski materijal i slično) tokom ratova, ali se nisu konkretno pozivala na podvige ratnica (Stefanović 2013, 241–261).

Početak samostalnog organizovanja žena u Srbiji pada u sredinu sedamdesetih godina 19. veka, u vreme Bosansko-hercegovačkog ustanka.⁴ Osnivanjem svojih (patriotskih i dobrotvornih) društava žene su postale vidljive u javnoj sferi i dobile priliku da, nezavisno od političkih organa, državnih i drugih institucija u koje su pristup imali samo muškarci, organizovano sudeluju u nacionalnim i društvenim zbivanjima. U okviru udruženja njegove članice su sakupljale nova iskustva, sticale političke veštine i usavršavale se u komunikaciji sa javnim instancama. Organizovanim istupanjem u javnoj sferi signalizovale su da su zainteresovane za događaje izvan svoje kuće, da su sposobne za preuzimanje društvene odgovornosti, te da se znaju samostalno, demokratski organizovati. S druge strane, formiranje ženskih društava doprinelo je obrazovanju

3 U isto vreme, tokom 19. veka, uvođenjem opšte vojne obaveze i stvaranjem narodnih armija, vojska se prezentuje kao "škola" muškog dela nacije. Spremnost i sposobnost da se brani nacija i otadžbina postaju glavne muške vrline. Rodni identitet muškaraca biva nacionalizovan i militarizovan: "Priroda i sada, kao i pre, neguje Srbina za vojnika i borca" (Dragašević 1866, 98). Pravo nošenja oružja i ubijanja bilo je u principu rezervisano za muškarce.

4 Osnivanje Beogradskog ženskog društva (maj–avgust 1875) poklopilo se sa izbijanjem ustanka (jul 1875), koji je naišao na jak odjek i podršku u Kneževini Srbiji. Jedna od prvih aktivnosti njegovih članica bilo je sakupljanje priloga u novcu i stvarima za ustanike. Prvo uopšte, Jevrejsko žensko društvo osnovano je godinu dana ranije.

novog ženskog identiteta, to jest razvijanju političkih i emancipatorskih aspiracija (Stefanović 2016).

Samostalno (kao pojedinci) ili organizovano (kroz udruženja) žene su delovale u javnoj sferi. One možda nisu donosile političke odluke, odlučivale o ratu i miru, ali se ne može poreći da su bile akteri u istorijskim zbivanjima. Iako su članice ženskih udruženja u ratovima učestovale pre svega iz osećaja patriotske dužnosti, treba naglasiti da su političke i emancipatorske aspiracije takođe stajale u pozadini njihovog angažmana.

Sekretarijat žena socijaldemokrata obrazovan je po povratku Dimitrija Tucovića (1881–1914), sekretara Srpske socijaldemokratske partije, sa Međunarodnog socijalističkog kongresa žena održanog u Kopenhagenu 1910. godine. Tucović je smatrao da “socijalizmu pripada budućnost, a to znači u prvom redu radniku i ženi” (*Jednakost*, 1. oktobar 1910). Po uzoru na nemački istoimeni list, Sekretarijat je izdavao Organ žena socijaldemokrata *Jednakost*, putem koga je pozivao žene da uđu u borbu protiv svoje ekonomske i političke potčinjenosti. Premda, prvi pokušaj radnica da se samostalno organizuju i formulišu svoje specifične zahteve (ko što su: zabrana noćnog rada za žene i decu, jednakost zarade i jednake mogućnosti za obrazovanje i rad muškaraca i žena) u okviru radničkog pokreta pada u 1903. godinu i vezano je za ličnost Stojanke Canke Dragneve (1873–1905). Njenim odlaskom za Nemačku i smrću 1905. godine Žensko radničko društvo, nazvano “Svest” prestalo je da postoji (Ilić 1956, 37–55, Cvetković 1998, 311).

Kao pandan radničkog ženskog pokreta može se posmatrati Srpski narodni ženski savez, čije je osnivanje, kao i unošenje zahteva za pravo glasa žena u njegov Statut, inicirao dolazak nemačke feministkinje i konzervativne nacionalistkinje Kete Širmaher (Käthe Schirmacher, 1865–1930) krajem 1906. godine u Beograd, u svojstvu izaslanice Međunarodnog saveza za pravo glasa žena (IWSA). Savez su osnovala patriotska i dobrotvorna ženska udruženja: članice Beogradskog ženskog društva, Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“, Kola srpskih sestara i Materinskog udruženja. Protivnicima ravnopravnosti oba pola, koji su postojeće stanje branili argumentom da žene ne služe vojsku, poručivalo se da je akvivalent služenju vojske „rađanje sinova“, budućih vojnika, branitelja otadžbine. Godine 1910. održan je Prvi glavni skup, a u godinama pred Prvi svetski rat Srpski narodni ženski savez je organizovao svoju delatnost kroz sekcije. Feministička sekcija se tako zalagala za izjednačavanje položaja žena zaposlenih u državnoj službi sa njihovim kolegama, pravnu jednakost ženske i muške dece i sl. Mada nije došlo do saradnje sa radnicama, Savez je podržao zahteve socijaldemokratkinja za izmenu Izbornog zakona i njihovu borbu za opšte pravo glasa (Stefanović 2013, 261–278; vidi Stolić 2015).

Dok su socijalistkinje posmatrale pravo glasa kao sredstvo za borbu protiv kapitalizma, za osvajanje boljeg života to jest ostvarenje socijalne jednakosti, feministkinja Paulina Lebl (1891–1967)⁵ je zapisala u svojim sećanjima „Tako je nekad bilo”:

5 U periodu između dva rata, u novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), školske drugarice i kolegice sa fakulteta Paulina Lebl Albala i Zorka Kasnar Karadžić

„Uopšte ceo feministički pokret smatrale smo kao pokret za višim obrazovanjem ženskinja. Celu ekonomsku, političku i socijalnu stranu tog pitanja mi u to vreme još nismo shvatale,⁶ i držale smo da će svi ti problemi biti sami od sebe rešeni onog dana kada se žena bude bila kulturno podigla. [...] Odjednom nam je postalo jasno da mi ne možemo nikad biti smatrane ravne muškarcima ako ne zadobijemo politička prava, i da u našoj zemlji neće biti pravog napretka ako u tome ne uspemo” (Lebl Albala 2005, 244).

Zaslužna za njeno otkrovenje bila je Zofka Kveder Demetrović (1878–1926)⁷ urednica, 1917. godine u Zagrebu pokrenutog, časopisa *Ženski svijet*. Ona je uputila poziv na saradnju dvema Srpkinjama iz okupiranog Beograda Zorki Kasnar i Paulini Lebl. U svojim sjećanjima Lebl je zapisala, da ih je taj

igrale su važnu ulogu u formulisanju ciljeva i zadataka Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava – Ženski pokret (osn. 1919. u Beogradu) i prilikom osnivanja Udruženja univerzitetski obrazovanih žena Jugoslavije 1927. u Beogradu (od 1929. član International Federation of University Women, IFUW). Paulina Lebl Albala je od osnivanja do 1935. godine bila predsjednica UOOŽ, da bi od tada do 1940. vršila dužnost predsjedavajuće Beogradske sekcije. Za predsjednicu Glavnog odbora UOOŽ bila je 1935. izabrana Zorka Kasnar Karadžić. Njegovi odbori osnovani su i u Ljubljani i Zagrebu. UOOŽ je radilo na afirmaciji akademski obrazovanih žena, osim toga zalagalo se za saradnju intelektualki iz svih balkanskih država, dok je unutar zemlje protestovalo protiv vladinih mera, koje nisu bile u interesu zaposlenih žena. Zajedno sa društvom “Ženski pokret” zahtevalo je pravo glasa za žene, dok je u saradnji sa Ligom za mir i slobodu (misli se na jugoslovensku sekciju ženske League for Peace and Freedom formiranom 1927) širilo ideju tolerancije među pripadnicima različitih nacija, religija i rasa (Albala 1939, 3–7, 35).

6 Istaknuto u originalu.

7 U trenutku kada je u jeku Prvog svetskog rata pokrenula mesečnik za kulturne, socijalne i političke interese žena Zofka Kveder je imala iza sebe bogato radno iskustvo kao novinarka i urednica: pisala je za časopis *Slovenka*, koji je izlazio u Trstu na prelazu stoleća, uređivala je dodatak *Agrarmer Tagblatt* pod imenom *Frauenzeitung* tokom prve decenije 20. stoleća, a sarađivala je i sa drugim brojnim časopisima. Kveder je vrlo rano počela da zarađuje za svoju egzistenciju i bila prisiljena da se suoči sa činjenicom da su žene slabo plaćene za svoj rad. Prema Katji Mihurko Poniž, zahvaljujući svojoj 1900. godine publikovanoj zbirci priča pod imenom *Misterij žene* te člancima objavljenim u slovenskim časopisima i novinama, Kveder je postala centralna figura novonastalog slovenačkog ženskog pokreta. Uprava tek ustanovljenog Splošnog ženskog društva iz Ljubljane pozvala ju je 1901. da održi predavanje o ženi u porodici i društvu. Kveder je tom prilikom pozvala žene da se organizuju i definišu zajedničke ciljeve i istakla da je pravo na obrazovanje i jednaku zaradu muškaraca i žena za jednak rad njihova osnovna potreba. Karakteristično za Kveder je, ne samo da je živela u različitim gradovima Austro-Ugarske (uključujući i Bern gdje je upisala fakultet), već i da je održavala kontakte sa feministkinjama iz različitih evropskih zemalja. U leto 1914, pred početak Prvog svetskog rata, posetila je i Beograd te obišla Kumanovo, Niš, Skopje, Prištinu i Bitolj. Ovoj poseti prethodilo je poznanstvo sa socijalistom Dimitrijem Tucovićem, koga je prilikom posete Zagrebu vodila u razgledanje grada i prema kome je gajila velike simpatije. Udavala se dva puta, drugog puta za socijaldemokratu Juraja Demetrovića, Hrvata jugoslovenske orijentacije i liberalnog svetonazora. Po završetku tzv. Velikog rata Demetrović je postao vodeći hrvatski političar, od 1919. član Jugoslovenske demokratske stranke, koja je zagovarala centralističko uređenje države Srba, Hrvata i Slovenaca (Mihurko Poniž 2003, 195–196; Mihurko Poniž 2006, 282–284).

poziv „naelektrisao” i probudio u njima svest da i u jeku rata treba početi raditi na „iskivanju spona koje će ujediniti jugoslovenske narode.” „Iako je današnjica tmurna i zagušljiva valja raditi i za svetliju sutrašnjicu.” *Ženski svijet* je bio prvi feministički časopis koji joj je dopao u ruke i čiji pojedini članci su uticali na promenu njenog stava o ciljevima i zadacima feminističkog pokreta:

„Grozničavo smo čekale svaki broj Zofkinog lista, njegovo heterogeno gradi-vo, i o svakom članku dugo raspravljale. I tako je u nama sazrela odluka da stanemo kao odlučni borci na braniku feminističke ideologije. [...] U detalji-ma smo izradile planove šta valja preduzeti odmah po oslobođenju da bi se stremjenja pojedinačnih žena udružila, i od toga odmah stvorio pokret za prosvjećivanje žena i zaštitu njihovih prava” (Lebl Albala 2005, 244).

U svom mesečniku za kulturne, socijalne i političke interese žena⁸ Zofka Kveder je angažovala autore i autorke iz različitih delova buduće Kraljevine SHS i različitih političkih uverenja. Već u prvom broju objavila je tekst Darinke Stojanović iz Beograda, koji se tada nalazio pod austrougarskom vojnom upravom, pod naslovom “O srpskim ženama.” Stojanović je u međuratnom periodu bila jedna od urednica feminističkog časopisa *Ženski pokret*. U drugom broju lista, Kveder je publikovala tekst Milice Đurić Topalović, koja je između dva rata bila na čelu Sekretarijata žena socijalista. Prilikom cepanja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1920. godine Milica Đurić se opredeli-la za reformističko krilo. Ova srpska socijalistkinja je u svom prilogu za časopis Zofke Kveder napisala:

„Unapred je već jasan značaj lista [...] On treba da bude forum svih žena [...] jer su sve žene svih naroda i svih klasa dvojako porobljene: ekonomski i seksualno [...] Nema pitanja, koja su internacionalnija od ženskog i radničkog pitanja [...] Pa ipak žena je veći rob od radnika, ona je najveći rob jer trpi i najniže i najteže ropstvo: seksualno ropstvo” (Gjurić 1917, 68).

Dok je te 1917. Đurić još uvek bila za saradnju žena bez obzira na njihovu klasnu i nacionalnu pripadnost, 1922. godine se ogradila od „feminističkih besposličarki” i „komunističkih manijaka” (Đurić Topalović 1922, 3). I tokom čitavog međuratnog perioda nije učestvovala ni u akcijama ženskog građanskog pokreta niti u akcijama koje su organizovale komunistkinje.

Tokom 1918. godine u *Ženskom svijetu* objavljeni su prilozi i dviju na početku teksta spomenutih feministkinja Pauline Lebl i Zorke Kasnar. Ove vodeće pripadnice ženskog građanskog pokreta u međuratnom periodu ocenile su predratnu Srbiju kao modernu zemlju, u kojoj ženski pokret nije bio jak, jer su žene imale mogućnosti da se obrazuju, zarađuju za život i djeluju u javnoj sferi. I Kasnar i Lebl izrazile su u svojim tekstovima uvjerenje da će neposredno po završetku rata pitanje prava glasa za žene u Srbiji biti rešeno:

8 Opširnije o samom časopisu i njegovoj uređivačkoj politici vidi Bahovec 2016, 302–333 i Svirčev 2015.

„Naša budućnost, u pogledu prava koja nam još nedostaju, ne treba da nam zadaje ni malo briga. Mi ovde možemo pouzdano i spokojno, bez naročitog organizovanja i zajedničkog javnog protesta, da iščekujemo primenu izvojevanih ženskih prava na Zapadu...” (Kasnar 1918, 92). „I zato mi ne sumnjamo da, čim se, po okončenju rata jave kod nas pobornice za žensko pravo glasa – a one će se neminovno javiti, [...], u Narodnoj Skupštini čuće se skoro jednoglasno izgovorene reči: ‘Ta kad Englezi i Rusi nalaze da je to pametno, zar mi da branimo?’” (Lebl 1918, 217)

Socijalista Živko Topalović⁹ je takođe verovao krajem 1918. godine, da žensko pitanje ne postoji više: „Sav kulturni svet danas je priznao ženama ista prava kao i muškarcima. Žensko pitanje je zatvoreno. Ono ne postoji više. Ko se usudi da ga postavi biće zbrisan” (Topalović 1918, 497).

Veliki značaj *Ženskog svijeta* je, da naglasimo, u tome što je njegova urednica uspela da okupi veliki broj aktivistkinja, koje su u međuratnom periodu bile pripadnice različitih struja ženskog pokreta. Za vreme trajanja prve Jugoslavije ženski pokret je postao heterogen – osim što je došlo do cepanja unutar radničkog pokreta na socijalističko i komunističko krilo, unutar građanskog fronta bilo je nesuglasica naročito po pitanju ženskog prava glasa (Stefanović 2013, 335–353).

Jugoslovenski ženski pokret za pravo glasa (1918–1940)

Biračko pravo je, prema objavi nemačke borkinje za ženska prava Helene Lange na konferenciji Međunarodnog ženskog saveta za prvo glasa 1904. godine u Berlinu, bilo polazna osnova i sredstvo za proširivanje delokruga žena, kao i okvira njihovih građanskih dužnosti i prava, odnosno sredstvo za preoblikovanje odnosa među polovima unutar društva (Bok 2005: 205–206). Cilj pokreta za biračko pravo žena nije bilo samo postizanje političke ravnopravnosti, već i ženske autonomije. Svoje napore za demokratizaciju „muške države”, pokret je temeljio na nezavisnim konceptima koji su izražavali interese ženskog roda. Rodna razlika je tako na političkom nivou postala pokretač zahteva za participacijom. Sifražistkinje su smatrale da je muško zastupništvo odnosno muško polaganje prava da zastupaju opšte dobro fikcija – samo je žena u potpunosti mogla da razume sve potrebe i interese svog pola i da ga reprezentuje u parlamentu. Većina sifražistkinja s kraja 19. i početka 20. veka (bilo da je reč o radikalnim/militantnim ili umerenim) istovremeno je insistirala i na jednako-

9 Član Veća Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) osnovane 1919. godine, a zatim jedan od nosioca reformističke struje (centrumaša) u SRP(k) na Vukovarskom kongresu (1920). Centrumaši su istupili protiv neposredne revolucionarne akcije i permanentnih štrajkova, izjašnjavajući se za prethodno organizovanje radnika, razvijanje propagande i širenje prosvetčenosti (prosvetnim akcijama, socijalnim reformama i uključivanjem u parlamentarni život, mase je trebalo pripremiti za buduće okršaje). Od 1920. godine na čelu Socijalističke partije Jugoslavije (Petranović 1988, 109–110).

sti među polovima i pozivala se na samo ženama svojstvene sposobnosti (Bok 2005: 221, 224, 226).

Do donošenja Vidovdanskog ustava, naivno su verovalе srpske feministkinje¹⁰ da „nije potrebno da zauzmu borbeni, preteći stav” i da je „dovoljno dati se čuti, opaziti, izložiti svoje zahteve” (Kasnar Karadžić 1921, 117) te da će za zahtev za žensko pravo glasa naići na odobravanje i podršku od strane političkih partija i svih ženskih organizacija. Posle početne euforije analizirani su uzroci neuspeha ženskog pokreta za pravo glasa. Prema mišljenju slovenske feministkinje, koja je također pisala za list Zofke Kveder i koja je osnovala Ženski pokret u Ljubljani i igrala ključnu ulogu unutar jugoslovenskog Ženskog pokreta, Alojzije Štebi, oni su ležali u predubeđenju javnosti da žene treba da se bave isključivo humanitarnom delatnošću, kao i u nesređenoj političkoj situaciji u zemlji (Štebi 1924, 377).

Borba žena za pravo glasa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji odvijala se u pet faza. U prvoj, do donošenja Ustava 1921. godine, Narodni ženski savez je podržavao inicijativu za pravo glasa. Po usvajanju Ustava, Savez je izbrisao zahtev za biračkim pravom iz svog programa. U drugoj fazi obrazovao se pokret za pravo glasa na čelu sa Feminističkom odnosno Alijansom ženskih pokreta.¹¹

Aktivistkinje je, je od početka borbe za politička prava žena, zaokupljalo pitanje, da li da ostanu stranački neutralne, odnosno da li da se pridruže strankama, ili da osnuju svoju sopstvenu partiju. Osnivanjem Ženske stranke 1927. ušlo se u treću fazu borbe, koja je zbog proglašenja diktature 1929, vrlo kratko trajala, ali koja je u pogledu omasovljavanja pokreta za biračko pravo, počela davati vidne rezultate. U periodu od proglašenja diktature kralja Aleksandra¹² do donošenja (darovanja) Septembarskog ustava 1931. godine, feministkinje su obustavile svoju političku delatnost. Neposredno po održavanju izbora za Narodnu skupštinu u novembru 1931. godine bio je pokrenut list *Jugoslovenska žena*,¹³ koji je agitovao za rešavanje ženskog prava glasa. Time je politička borba jugoslovenskih feministkinja ušla u četvrtu fazu.

10 Beogradsko Društvo za prosvetćivanje žene i zaštitu njenih prava – Ženski pokret osnovano je u aprilu 1919. Okupilo je žene zaposlene u socijalnim, zdravstvenim i prosvetnim ustanovama – službenice, profesorke, učiteljice i domaćice. Radnice su izostavljene zbog težnje društva da sačuva partijsku neutralnost. Društvo je izdavalo svoj časopis *Ženski pokret* (više o časopisu vidi Barać 2015).

11 Po povratku jugoslovenskih delegata sa Devetog kongresa Međunarodne ženske alijanse za pravo glasa 1923. godine u Rimu, rodila se ideja o stvaranju jugoslovenske feminističke alijanse. Na kongresu u Ljubljani 22. i 23. septembra Ženski pokreti Beograda i Sarajeva, Udruženje jugoslovenskih žena iz Zagreba i Splošno žensko društvo iz Ljubljane formirali su Feminističku alijansu. Njen primarni cilj bilo je širenje akcije za pravo glasa. Godine 1926. ona je reorganizovana u Alijansu ženskih pokreta. Njeni članovi isključivo su mogla da budu društva Ženski pokret.

12 O samom terminu „diktatura” vidi Dobrivojević 2006, 15–18.

13 Feministkinje okupljene oko ovog časopisa, među kojima je bilo i nekadašnjih pripadnica Ženske stranke, zamerale su Ženskom pokretu što je prosvetćivanje i kultivisanje žena stavio u prvi plan svoga delovanja. Beogradskom Ženskom pokretu predbacile su da je odstupio od načelnih principa utvrđenih po osnivanju 1919. godine. Očekivalo se od Ženskog pokreta da postane borbeniji i organizovaniji u stranačkom smislu, sa ciljem da po svaku cenu izvojuje aktivno i pasivno biračko pravo za žene.

Pokret za pravo glasa nije bio homogen od samog početka svog delovanja. Aktivistkinje su različito ocenjivale društveno-političku situaciju u zemlji, tako je npr. Ženski pokret pristupio novoj inicijativi za pravo glasa tek po formiranju vlade Milana Stojadinovića i njenog obećanja da će biti izvršene promene zakona u skladu sa „težnjama i željama naroda” (vidi Dimić 1996, 332–334). Od sredine 1930tih godina, reorganizovana KPJ je intenzivno radila na jačanju svoj uticaja među ženama, između ostalog i kroz ženske građanske organizacije, i njihovom uključivanju u antifašistički front. Osnivane su omladinske sekcije Ženskog pokreta i pokrenut je list *Žena danas*. U toj petoj i poslednjoj fazi borbe,¹⁴ unutar pokreta za pravo glasa vodeću ulogu su preuzele omladinke, simpatizerke i članice KPJ. Kao rezultat tog angažmana treba posmatrati i uvrštavanje zahteva žena u pogledu njihovog političkog, ekonomskog, socijalnog i zakonskog izjednačavanja sa muškarcima u program KPJ na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu 1940 (Stefanović 2013, 335–353).

Saradnja između feministkinja i omladinki, pripadnica KPJ, bila je moguća u periodu reorganizacije Partije koja je od 1920/21. delovala u ilegali.¹⁵ Onog momenta kada je KPJ ojačala svoje redove kao i uticaj među ženama,¹⁶ saradnja je bila prekinuta. U svom referatu na Petoj zemaljskoj konferenciji održanoj u Zagrebu oktobra 1940. godine, Vida Tomšić (1913–1998)¹⁷ je konstatovala:

„Prvo, moramo se osloboditi građanskog uticaja na naše delovanje među ženama. Feminizam postavlja zajedničke zahteve žena svih slojeva odvojeno od zahteva radnog naroda. Naglašavanjem zajedničkih ženskih zahteva u suprotnosti i u borbi protiv muškaraca feminizam skriva klasnu osnovu ženskog pitanja te time odvraća masu žena od borbe protiv kapitalizma kao i protiv klasnog društva uopšte [...]

Feminizam u našim redovima treba da označimo kao desničarsku oportunističku pomoć građanskom ženskom pokretu u širenju iluzija da se tobože može rešiti žensko pitanje u okviru klasnog društva pomoću nekih reformi. Tako se žene odvajaju od revolucionarnog proletarijata i njegove Partije” (Damjanović i dr. 1980, 135, 137).

14 Redakcija *Žene danas* je u oktobarskom broju 1939, po početku Drugog svetskog rata, pozvala sve žene i ženske organizacije da povedu jedinstvenu akciju za politička prava sa obrazloženjem da žene i majke treba tako da dobiju jedno od sredstava borbe za mir. Predsednica Omladinske sekcije Ženskog pokreta Mitra Mitrović pozdravila je Sporazum Cvetković-Maček (1939) i rešavanje hrvatskog pitanja kao „korak ka uređenju ostalih nacionalnih pitanja na bazi demokratije i jednakopravnosti”. Smatrajući da iako nije bio na demokratski način donesen, otvara mogućnosti za demokratizaciju zemlje, od čega bi korist imale i žene (Mitrović 1939, 2).

15 Rad KPJ bio je zabranjen donošenjem Obznane (1920) i Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (1921). Obznanom je bila zabranjena svaka komunistička propaganda, organizacija i novine. Donošenjem Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi Narodna skupština je poništila mandate narodnih poslanika komunista, nezavisno od volje birača.

16 Opširnije o delovanju KPJ među ženama i kroz ženske organizacije vidi Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond AFŽ – 141, fasicla 10, predmete 47, 48, 49.

17 Od 1940. član CK KP Slovenije i CK KPJ (Damjanović 1980, 431–432).

Na Petoj zemaljskoj konferenciji zahtevi žena kao što su: pravo glasa, pravo na rad, na jednaku platu za jednak rad i na jednake radne uslove, za ukidanje noćnog rada, utvrđivanje radnog vremena za kućne pomoćnice, slobodan pristup u sva zvanja, zaštita mladih radnica od seksualnog uznemiravanja, ukidanje dvojnog morala u javnom i privatnom životu, uvođenje građanskog braka i olakšavanje razvoda, ukidanje svih razlika između bračne i nebračne dece, dozvola abortusa, zaštita materinstva, plaćeni porodijski dopust sa zakonskom garancijom ponovnog stupanja na posao – priznati su, dakle, i uvršteni u program Partije (Kecman 1976, 422–424; vidi Čirić Bogetić 1972, 75–97). Muški deo članstva Partije pokazivao je, naime, nepoverenje prema ženama i smatrao da one ne mogu postati dobre „partijke”. Zanimljivo da je Vida Tomšič, da bi odbranila žene od takvog skepticizma, spomenula u svom referatu i dobro držanje žena pred policijom, „gde su pokazale da da nimalo ne zaostaju za drugovima” (Damjanović i dr. 1980, 135).

Međunarodni pokret za pravo glasa je bez sumnje uticao na ženski pokret u Jugoslaviji međuratnog perioda. Nakon početnog neuspeha, upravo je pod njegovim uticajem došlo do reorganizacije 1923. godine građanskog pokreta za pravo glasa u Kraljevini SHS. Jugoslovenske feministkinje borile su se za biračko pravo, poput sifrazistkinja iz drugih evropskih zemalja, putem sakupljanja potpisa, peticijama i protestnim okupljanjima. Budući da je unutar pokreta došlo do razmimoilaženja u vezi strategije i taktike, jedno kratko vreme pored Alijanse Ženskih pokreta egzistirala je i Ženska stranka. Premda su tokom 1920-tih vođene diskusije da li treba pristupiti postojećim partijama, ključna odrednica za jugoslovenski građanski pokret bila je njegova partijsko-politička neutralnost.¹⁸ Socijalna pitanja kao i politički, ekonomski i društveni položaj žena imali su prioritet nad nacionalnim. Poput većine sifrazistkinja i Jugoslovenke su argumentovale da je uklanjanje građanske i političke potčinjenosti žena u interesu i porodice i države, budući da su upravo specifični ženski kvaliteti podsticali socijalni progres. Smanjenje smrtnosti dece, alkoholizma i bede u svim zemljama u kojima su žene došle do političkog izražaja, bili su, prema tom gledištu, direktna posledica ženske političke akcije (Jovanović 1932, 1).

Otvaranje pitanja prostitucije i abortusa

Ženski pokret se zalagao ne samo za pravo na obrazovanje te političku, ekonomsku i pravnu ravnopravnost žena sa muškarcima, već i za jednak seksualni moral (Živanović 1936, 2–8). To je značilo da muškarci, jednako kao i žene, treba da se polno uzdržavaju do stupanja u brak. Smatralo se da bi time bilo rešeno pitanje prostitucije, kao i svake druge seksualne eksploatacije. Za

18 Većina evropskih ženskih pokreta je insistirala upravo na svojoj nezavisnosti od političkih partija, u istoj meri u kojoj su i žensko pitanje smatrali pitanjem koje se odnosi na sve klase (Bok 2005, 192).

razliku od feministkinja, pripadnice levih opcija su smatrale da će ukidanje klasnog društva doprineti rešavanju ovih problema. Posvećivanje pažnje seksualnom vaspitanju omladine (čiji je krajnji cilj trebalo da bude obuzdavanje polnog nagona do stupanja u brak) i njegovo uvođenje u škole, viđeno je kao jedno od sredstava za suzbijanje prostitucije i veneričnih bolesti.

Jugoslovenski ženski pokret, njegovo građansko kao i socijalističko/komunističko krilo, zalagao se u periodu između dva svetska rata za ukidanje javnih kuća i reglementacije prostitucije. Poput njihovih savremenica u drugim evropskim zemljama, jugoslovenske aktivistkinje su kritikovale dvostruki moral društva, koje je prostitutke kriminalizovalo i smatralo glavnim izvorom polnih zaraza, dok su njihove mušterije muškog pola bile pošteđene progona. Pre svega, pripadnice ženskog pokreta su podržavale borbu za ukidanje diskriminatorskih zakonskih rešenja, poput Pravila¹⁹ prema kojima su prostitutke, kao i za prostituciju sumnjičene žene (misli se na žensko osoblje uposljeno u javnim lokalnim: umetnice, pevačice, igračice, kelnerice, sobarice, kuvarice i sl.), bile obavezne da se podvrgnu ginekološkom pregledu. Insistiralo se na razdvajanju rešavanja pitanja prostitucije od rada na suzbijanju veneričnih oboljenja, kao i na uvođenju besplatnog lečenja obolelih i povećanju dispanzera za venerične bolesti (Stefanović 2018b, 547–560).

Feministkinje su u periodu između dva rata pokrenule i pitanje reforme braka i kontrole rađanja (abortusa). Julka Hlapec Đorđević je tako 1922. godine u časopisu *Ženski pokret* zastupala stav da je racionalizacija rađanja „conditio sine qua non svakog uspešnog razvitka feminističkog pokreta”. Hlapec je propagirala upotrebu kontracepcije, kao efikasnijeg sredstva od abortusa (Hlapec 1922, 305–309). Alojzija Štebi je 1926. godine pisala da bi se pitanjem kontrole rađanja morali pozabaviti svi ženski pokreti u zemlji. Po njenom mišljenju, zakon, koji je kažnjavao ženu (bez sredstava za život, „oslabljenu” od brojnih porođaja) za odbacivanje ploda, bio je odraz farizejstva društva – „u isto vreme to društvo slavi pogibiju 9 miliona ljudi”. Dugogodišnja urednica *Ženskog pokreta* zatražila je da se kaznene odredbe za abortus reformišu po ugledu na praksu Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke (Štebi 1926, 175–177).

Osim u časopisu *Ženski pokret* rasprava o abortusu se podela 1930-ih i na stranicama *Jugoslovenske žene* između zagovornika i protivnika abortusa.²⁰ Zabrana abortusa, po jednim, nije ugrožavala ženine lične slobode (“žena ne pripada samo sebi već i zajednici”), budući da je nasilan prekid trudnoće bio zločin prema novom, začetom biću i štetan po ženin organizam. Zahtevano je umesto da se ozakoni istraživanje očinstva²¹ i obezbede uslovi života „dostojni ljudskog

19 Pravila o pregledu ženskog osoblja uposlenog u svima javnim lokalima iz 1922. godine.

20 *Jugoslovenska žena* je izlazila od 1931. do 1934. godine. Kao urednice potpisivale su se Jelica Nešković Vučetić, Vera Jovanović, Radunka Anđelković Čubrilo, Desanka Pavlović i Zdenka Babić Kesler.

21 Prema članu 130 Srpskog građanskog zakonika bilo je zabranjeno uvrđivanje ko je otac vanbračnog deteta. Prvi zbor majki vanbračne dece bio je održan u Beogradu u avgustu 1938. godine, sa koga je upućen zahtev za ukidanje ovog paragrafa (Velimirović 1938, 10–11).

bića” (Vučetić 1932, 2). Ženino telo nije mašina za porod, smatrali su zagovornici abortusa. Protivnicima abortusa su zamerali što svoje gledište pravdaju „višim nacionalnim interesima” i „ljubavlju prema domovini”. Zagovornici abortusa su argumentovali da „u doba krize i nestašice rada nije moralno rađati velik broj dece” (Pavlović 1932, 2–3). Tri ljubljanska ženska udruženja Ženski pokret, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena i Savez radenica su sa reči prešla na dela i 7. maja 1933. godine održala zbor, na kome su zahtevala: pravo na pobačaj u izvesnim slučajevima; formiranje komisije, čiji bi zadatak bio utvrđivanje potrebe pobačaja; uvođenje profilakse protiv bremenitosti (u vidu proizvodnje i prodaje prezervativa, otvaranja savetovališta za seksualna pitanja, te tečajeva za široke narodne mase o higijeni braka, pobačaju i upotrebi kontracepcije) (Za reviziju 1933, 52).

Usklađivanje javnog poziva sa vršenjem materinskih dužnosti smatrano je glavnim zadatkom feminizma – Feministička alijansa je tako tražila da se poziv majke i domaćice prizna kao produktivan poziv i zaštitu porodičnog života putem zakona propisanog osiguranja izdržavanja matere i deteta. Socijalistkinje su isticale da je pravo na pobačaj u domenu ličnih sloboda, imajući pri tom u fokusu ekonomski ugrožen i rađanjem preopterećen radnički sloj žena.

Mirovni pokret

U uvodnom tekstu prvog broja *Ženskog svijeta* pod naslovom „Šta hoćemo” Zofka Kveder je rat nazvala „najvećom tragedijom čovječanstva” i najavila pacifističku orijentaciju časopisa: „Mi hoćemo mir!” Prema njenom mišljenju mir je bio i sve bliži, jer se bez straha smeo želeći tog septembra 1917. „svim narodima i svim pojedincima”, mir koji će „herojski narod jugoslavenski ujediniti” i omogućiti mu da „njeguje svoj narodni život i napreduje u svojoj ljudskoj kulturi” (Kveder 1917, 2). Zanimljivo je da je u tom svom prvom uvodniku pisala u ime „jugoslavenske žene” i govorila o „jugoslavenskom ujedinjenju”. Posle nešto više od godinu dana od pokretanja *Ženskog svijeta* i formiranja jugoslovenske države, Kveder je preimenovala list u *Jugoslavensku ženu*:

„Danas nosi list na čelu ono ime, kojim sam ga želila nazvati u julu godine 1917, kad sam se odlučila da ga pokrenem. Pošto sam ali tada htjela da donosi list pobude svima Slovenkama, Hrvaticama i Srpkinjama trebalo je izabrati listu za početak bezazleno ime, koje ne bi izazivalo suvišnu pažnju austro-ugarskih vlastodržaca. Naš list je više od godinu dana donosio našim sestrama u Srbiji, ugnjetavanoj od užasne surove njemačko-madžarske vojne sile, utjehe i okrjepu, kako mi svjedoče bezbrojna njihova pisma” (Kveder 1918, 466).

Na Prvom kongresu žena Kraljevstva SHS održanog u Beogradu od 21.–23. septembra 1919. godine, na kome je osnovan Narodni ženski savez SHS,²²

22 Savez je obuhvatio humana, nacionalna i verska društva i udruženja žena, koja su se bavila raznim dobrotvornim i prosvetarskim akcijama. Prema Pravilniku, cilj Saveza je bio rad na

Zofka Kveder nastupila je kao zagovornica jugoslovenskog imena. Prilikom debate oko imena Saveza prevladao je ipak predlog predstavnica srpskih ženskih društava i koncept „narodnog jedinstva troimenog naroda”.²³ Hrvatska novinarka, spisateljica i borkinja za prava žena Marija Jurić Zagorka (1873–1957) u svom izveštaju za zagrebačku publiku izrazila je zabrinutost zbog nepokolebljivog srpskog patriotizma i izražene želje za prvenstvom u Savezu pojedinih predstavnica srpskih udruženja:

„One su izrazite majke devet Jugovića. Jugoslovenstvo shvaćaju teritorijalnim pojmom, a ne narodnom idejom i zastavom jedinstva [...] kod nas [je] i većina starije generacije prožeta idejom jugoslovenstva. Jer ona je rasla pod ovom zastavom kao simbolom bratske sloge i ujedinjenja i pod njom došla u Beograd. I za to su Hrvatima i Slovenkama na kongresu učinili krivo, kad je zahtjev za jugoslavenski naziv saveza mogao izazvati kod Srpkinja toliko ogorčenje čak – uvredu“ (Zagorka 1919, 3).

Po mišljenju Zofke Kveder, Jurić se previše koncentrisala na negativne strane skupa, dok je pozitivne prećutala (Kveder Demetrović 1919, 310). Za vreme trajanja prve Jugoslavije bilo je problema u funkcionisanju Ženskog saveza i borbi oko prvenstva između Beogradskog ženskog saveza i Kola srpskih sestara, atentat u Skupštini također se negativno odrazio na njegov rad, ipak aktivistkinje okupljene u Alijansi ženskih pokreta dobro su sarađivale međusobno.

Pacifističke ideje su takođe igrale važnu ulogu unutar jugoslovenskog ženskog pokreta. Pacifističko-feministička organizacija Mala ženska antanta²⁴ osnovana je u maju 1923. godine na Kongresu Međunarodnog saveza za pravo glasa žena u Rimu na inicijativu jugoslovenskih feministkinja. Po ugledu na Malu Antantu činila su je feministička društva iz balkanskih i slovenskih zemalja: Jugoslavija, Čehoslovačka i Rumunija, Grčka i Poljska. Nasuprot Maloj Antanti osnovanoj u cilju obezbeđivanja politike i granica nastalih nakon Prvog svetskog rata, ženska Mala antanta je bila prožeta idejom pacifizma i polazila je od principa da ne postoje dovoljno jaki uzroci za oružane sukobe između dva susedna naroda. Pored toga, težila je ka okupljanju žena iz zemalja istočne Evrope u cilju što jačeg zbliženja na ekonomskom, socijalnom i političkom polju. Mir i ravnopravnost među polovima viđeni su kao najvažniji preduslovi za napredak čovečanstva, a opšte obrazovanje i vaspitanje u pacifističkom duhu, kao i političko vaspitanje žena kao ključ za sprovođenje nužnih društvenih promena. U cilju sprečavanja ratova Mala ženska antanta se zalagala za solidarnost između nacija i polagala je velike nade u Ligu naroda.

Godine 1928. osnova je jugoslovenska sekcija Ženske lige za mir i slobodu. Tri godine kasnije u Beogradu je održana internacionalna Konferencija žena za mir i razoružanje, na kojoj su se predstavnice Bugarske, Rumunije, Turske, Grč-

ostvarenju najviših ideala u pogledu humanog, etičkog, kulturnog, feminističkog, socijalnog i nacionalnog rada (Spomenica 1920).

23 O konceptu više vidi Radojević 2019, 326–336.

24 Opširnije vidi Milanović 2017, 13–30 i Milanović 2018, 229–253.

ke i Jugoslavije založile za bolju saradnju među njihovim državama i za ublažavanje posledica Svetske ekonomske krize (Atanasijević 2008, 71–77; 78–80).

Kao što vidimo jugoslovenske feministkinje su smatrale da je mirovna egzistencija među državama moguća i da rat ne predstavlja normalno stanje čovečanstva. Ideologija feminizma je bila visoko idealistička: polazilo se od pretpostavke da su ljudi sposobni da uče i razvijaju se, prema tome da je putem pacifističkog vaspitanja i kroz ublažavanje socijalnih nejednakosti moguće ostvariti mir. Pored toga, smatralo se da je rat moguće sprečiti putem kolektivne bezbednosti i međunarodnog prava. Isticalo se da žene nemaju u institucijama u kojima se odlučuje o ratu i miru svoje predstavnice (Stefanović 2013, 368–370; vidi Hedinger 2000, 31–37).

Zaključak

Upravo u međuratnom periodu feministkinje stavljaju specifične interese žena ispred nacionalnih, zbog čega su bile optužene za rušenje „moralnih temelja porodice, građanskog društva i države”, a naročito za „bolesno” primanje „štetnih zapadnih kulturnih uticaja” (Parenta 1927, 276–278). Građanski ženski pokret verovao je da se jednakost žena i muškaraca može postići pravnim sredstvima i postepenom socijalnom reformom. Mada je zastupao političku neutralnost, pripadnice KPJ imale su upliv na uređivačku politiku časopisa *Ženski pokret* 1920ih godina, odnosno unutar njegovih redova delovala je od polovine 1930ih godina Omladinska sekcija (sastavljena od simpatizerki KPJ). Uprkos brojnim nacionalnim, ideološkim i političkim suprotnostima u prvoj Jugoslaviji, članice ženskog pokreta su dobro sarađivale.

Pripadnice levih opcija smatrale su pak, da će ukidanje klasnog društva, odnosno konačna pobjeda socijalizma, doneti punu emancipaciju svima obaveštenima, uključujući i žene, samo su se socijalisti i komunisti razilazili po pitanju metoda za postizanje tog cilja. Socijalistkinje oko Milice Đurić Topalović i *Radničkih novina* jedino nisu bile spremne na saradnju ni sa feministkinjama ni sa komunistkinjama, bez obzira na istovetnost ciljeva. Uoči Drugog svetskog rata, KPJ se decidirano distancirao od feminizma.

Treba imati na umu da je u Jugoslaviji ravnopravno egzistiralo šest pravnih područja, pa je i pravni položaj žena u Jugoslaviji bio vrlo različito normiran – u pogledu npr. poslovne sposobnosti, bračnog prava, imovinskog bračnog prava, naslednog prava.²⁵ Shodno tome i potrebe i zahtevi žena su bili različiti. Pravo glasa je bilo pitanje oko koga se mogao postići najviši stepen jedinstvenosti ženskog pokreta.

25 U Hrvatskoj i Slavoniji bio je na snazi Austrijski građanski zakonik pre novela; u Sloveniji i Dalmaciji Austrijski građanski zakonik sa novelama; u Srbiji Srpski građanski zakonik iz 1844; u Crnoj Gori Imovinski zakonik; na području BiH pored Austrijskog građanskog zakonika bilo je za muslimansko stanovništvo na snazi Šerijatsko pravo (vidi Božić 1938, 10–11).

Srpske borkinje za ženska prava bez razlike na generacijsku pripadnost, obrazovanje, politička uverenja i na to kom su društvenom sloju pripadale, sarađivale su, prema utisku Zofke Kveder (iz 1919. godine), mnogo bolje međusobno od hrvatskih (Kveder Demetrović 1919, 300). Razlog tome je činjenica da se srpsko društvo tek u međuratnom periodu više raslojava. Osim toga, granice među društvenim grupama bile su manje rigidne od onih u Zapadnoj i Srednjoj Evropi (vidi Höpken 2007, 33–70). Iz biografija pojedinih vodećih ličnosti u ženskom pokretu vidljivo je da su one, naizmenično, pripadale ili bile pod uticajem socijalističkog, to jest građansko-liberalnog feminizma.

Premda je Ženski pokret prevashodno zastupao interese zaposlenih žena,²⁶ potrebe žena na selu takođe su bile u fokusu njegovog angažmana. U prvoj polovini 1930-ih izlazio je mesečni list za prosvetavanje žene na selu – *Seljanka*, koji je uređivala Darinka Lacković, inače šef sekcije domaćičkih kurseva Ženskog pokreta.²⁷ Žene na selu su predstavljale važnu ciljnu grupu i za KPJ. Partija je pokušala od sredine 1930-ih uz pomoć učiteljica, koje su bile simpatizeri levih ideja, i kurseva za analfabete proširiti svoj uticaj i na njih.

Ženski pokret koji se formirao u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) bio je autohton, ali i deo međunarodnog ženskog pokreta. Drugim rečima rečeno, feminizam na ovim prostorima ima tradiciju.

Izvori i literatura:

- Албала, Паулина. 1939. *Десет година рада Удружења универзитетски образованих жена у Југославији 1928–1938*. Београд: Штампарија Слобода.
- Атанасијевић, Ксенија 2008. *Етика феминизма*, ur. Ljubica Vuletić. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Bahovec, Tina. 2016. „Südslawische Frauen: Zofka Kveders Zeitschrift *Ženski svijet* [Frauenwelt]/ *Jugoslavenska žena* [Jugoslawische Frau] in den Jahren 1917 bis 1920”. In “*Wir wollen der Gerechtigkeit und Menschenliebe dienen...*” *Fraeunbildung und Emanzipation in der Habsburgermonarchie – der südslawische Raum und seine Wechselwirkung mit Wien, Prag und Budapest*, ed. Vesela Tutavac, Ilse Korotin, 302–333. Wien: Praesens.
- Бараћ, Станислава. 2015. *Феминистичка контирајавност. Жанр женској историји у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Bok, Gizela. 2005 *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*, Београд: Clio.
- Божић, Ана. 1938. *Положај жене у приватном праву кроз историју до данас*. Београд: Правни факултет.

26 Aktivno se borio protiv redukcije državnih činovnika prema polu, trenda koji nije bio karakterističan samo za jugoslovensku državu, i za ukidanje celibata za učitelje/ice.

27 Da bi ekonomski pomogla žene, Uprava Ženskog pokreta je, već od 1921. godine, organizovala tečajeve za šivenje i krojenje te za izradu šešira. 1923. godine je otvorilo Berzu rada, čiji je zadatak bio da posreduje prilikom zapošljavanja, a u slučaju bolesti, oskudice ili nezaposlenosti novčano da pomogne članice. Ženski pokret je organizovao i domaćičke škole za žene na selu u trajanju od tri meseca (kursevi su bili finansijski potpomognuti i od različitih ministarstava, kao i Kraljevog fonda) vidi Stefanović 2013, 368.

- Cvetković, Slavoljub. 1998. „Borba za ravnopravnost i jednakost žena kao deo klasnog i modernizacijskog procesa u Srbiji”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Ljubinka Perović, 309–316. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Damjanović, Pero, Milovan Bosić i Dragica Lazarević (ur.) 1980. *Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. Oktobar 1940)*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Димић, Љубодраг. 1996. *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941: Друштво и држава 1*. Београд: Стубови културе.
- Dobrovojević, Ivana 2006. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Драгашевић, Јован. 1866. Мисли о србској народној војсци. *Војин III*: 97–101.
- Čirić Bogetić, Ljubinka. 1972. „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1941. godine”. U *Peta zemaljska konferencija KPJ*, ur. Zlatko Čepo, Ivan Jelić, 75–97. Zagreb: Školska knjiga.
- Ђурић Топаловић, Милица. 1922. Са конференције жена. *Радничке новине* 17. март.
- Gjurić, Milica. 1917. Značaj ženskog lista. *Ženski svijet* br. 2.
- Hedinger, Sandra. 2000. *Frauen über Krieg und Frieden. Bertha von Suttner, Rosa Luxemburg, Hannah Arendt, Betty Reardon, Judith Ann Tickner, Jean Bethke Elsh-tain*. Frankfurt-New York: Campus Verlag.
- Хлапец Ђорђевић, Јулка. 1922. О проблему људског плођења. *Женски ђокрећ*, бр. 11 и 12.
- Höpken, Wolfgang. 2007. “‘Die fehlende Klasse?’ Bürgertum in Südosteuropa im 19. und frühen 20. Jahrhundert”. In *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und ethnologische Perspektiven*, Hgg. Wolfgang Höpken, Ulf Brunnbauer, 33–70. München: Südosteuropa-Gesellschaft.
- Илић, Драгослав. 1956. *Прве жене социјалистички у Србији*. Београд: Издавачко предузеће „Рад“.
- Јовановић, Вера. 1932. За политички живот жене. *Југословенска жена*, бр. 11.
- Kasnar, Zorka. 1918. Žensko pitanje u Srbiji. *Ženski svijet* br. 2.
- Каснар Караџић, Зорка. 1921. Годишњи извештај Управног одбора Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права. *Женски ђокрећ* бр. 4.
- Kecman, Jovanka. 1978. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za noviju istoriju.
- Kveder, Zofka. 1917. Što hoćemo. *Ženski svijet* br. 1.
- Kveder Demetrović, Zofka. 1918. Zašto „Jugoslavenska žena.” *Jugoslavenska žena* br. 11.
- Kveder Demetrović, Zofka. 1919. Dojmovi sa kongresa jugoslavenskih žena u Beogradu. *Jugoslavenska žena* br. 8–10.
- Lebl, Paulina. 1918. Moderna žena. *Ženski svijet* br. 5–6.
- Lebl Albala, Paulina. 2005. *Tako je nekad bilo*. Beograd: VMD.
- Mihurko Poniž, Katja. 2003. *Držno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta.
- Mihurko Poniž, Katja. 2006. „Kveder, Zofka (first married name, Kveder-Jelovšek; second married name Kveder-Demetrović) (1878–1926)”. In *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern*

- Europe, 19th and 20th Centuries*, edited by Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi. Budapest-New York: CEU Press.
- Milanović, Jasmina. 2017. Regionalna ženska udruženja – Mala ženska antanta i Jedinstvo slovenskih žena. U *Jugoslavija i Poljska u XX veku: Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrej Začmiński, Pawel Wawrzeszuk, 13–40. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Milanović, Jasmina. 2018. Mala antanta žena. U *Rumuni i Srbi u Velikom ratu*, ur. Ioan Bolovan, Momčilo Pavlović, 229–253. Cluj-Napoca: Academia Română, Presa Univeritară Clujeană.
- Митровић, Митра. 1939. Жене и догађаји у земљи. *Жена данас* бр. 25.
- Offen, Karen. 2000. *European Feminisms 1700–1950. A political History*, Stanford: Stanford University Press, 2000.
- Парента, Милош. 1927. Женин друштвени положај. *Гласник Српске православне цркве* бр. 18.
- Павловић, Д. 1932. За ограничење порода. *Југословенска жена* бр. 9.
- Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1941: Kraljevina Jugoslavija 1919–1941*. 1. Beograd: Nolit.
- Радојевић, Мира. 2019. *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941: од југословенске идеје до државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрватска и Словенаца. 1920. Београд: Нова штампарија „Давидовић“.
- Stefanović, Svetlana. 2013. *Nation und Geschlecht: Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. PhD diss. Universität Leipzig. Dostupno na: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>.
- Стефановић, Светлана. 2016. Жене у служби нације и војске, *Књиженство* бр. 6. Dostupno na: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=197>.
- Stefanović, Svetlana. 2018a. „Rod i nacija: Osnovne pretpostavke”. U *Feministički časopisi u Srbiji. Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, ur. Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, 43–61. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Стефановић, Светлана. 2018b. „Проституција, трговина белим робљем и сузбијање венеричних болести у Србији у 19. и првој половини 20. века”. У *800 година српске медицине*. Београд: Српско лекарско друштво.
- Столић, Ана. 2015. *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд, Еволута.
- Свирчев, Жарка. 2015. *Југословенска жена – форум модерне списатељице*. *Књиженство* бр. 5. Dostupno na: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=169>.
- Štebi, Alojzija. 1924. Мишљење јавности и феминизам у Југославији. *Женски pokret* бр. 9.
- Štebi, Alojzija. 1926. Ограничење порода. *Женски pokret*, бр. 6.
- Topalović, Živko. 1918. Женско питање не постоји више. *Jugoslavenska žena* бр. 12.
- Велимировић, Марија. 1938. Под окриљем параграфа 130. *Жена данас* бр. 16.
- Вучетић, Јелица. 1932. Неколико речи о ограничењу порода. *Југословенска жена* бр. 8.

Zaharijević, Adriana. 2012. „Kratka istorija sporova: Šta je feminizam“. U *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene 21. veka*, ur. Adriana Zaharijević, 384–415. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Zagorka, Marija Jurić. 1919. Snimke iz Beograda. *Jutarnji list* VIII, br. 2815.

За ревізiју § 171 Кривичног законика. 1933. *Женски ѱокрепї* бр. 4–5.

Живановић, Маша. 1936. О једнаком моралу. *Женски ѱокрепї* бр. 1–3.

Primljeno: 23.05.2020.

Odobreno: 9.07.2020.

Svetlana Stefanović

Labour vs. bourgeoisie women's movement in Serbia and Yugoslavia 1910–1940

Abstract: In the text, we analyse what “the women's question” meant on the eve of World War I, that is, in the interwar period, based on journals, memoirs and archival material. We will attempt to answer the following questions – what are the similarities and the differences between European and Serbian/Yugoslav activists? How did the political situation in Serbia prior to World War I, that is, the political climate in the interwar period in the Kingdom of S.C.S./Yugoslavia influence the women's movement in general? How did the split between socialist and communist factions of the labour movement influence their female members? What were the consequences of the *Obznanana* (Proclamation) decree (1920) and the Law on the Protection of Public Safety and State Order (1921) on the activities of the Communist Party of Yugoslavia and its female members? What did the Fifth Conference of the Communist Party of Yugoslavia (1940) mean for the women's movement?

Keywords: Women's movement, labour movement and women's equality, Kingdom of Serbia/S.C.S. (Yugoslavia), women's question